

Raja

Tuija Pulkkinen

Nykyisessä filosofisessa ja ennenkaikkea kulttuurikeskustelussa puhutaan paljon modernista ja postmodernista. Niiden yhteydessä käytetään usein käsitettä *moderni projekti* tai *valistuksen projekti*.

Moderni projekti tai valistuksen projekti on tuttu Jürgen Habermasin teksteistä. Hän puolustaa modernia projektina ja puhuu siitä vielä toteutumattomana. Toisaalta termit ovat tuttuja Jean-François Lyotardin teksteistä. Niissä puhutaan postmodernista tilasta ja siitä miten moderni projekti on lopullisesti loppunut, likvidoitunut.

Mikä on moderni projekti? Tässä keskustelussa valistuksen projektilla tarkoitetaan yleensä tulkinnasta riippuen joko jo renessanssista tai hieman aiemminkin (ehkä nominalismin läpimurrosta saakka) tai sitten viimeistään 1700-luvun varsinaisesta valistuskaudesta lähtien vaikuttaneita ajattelutottumuksia ja ideaaleja.

Sellaisia ovat ihmiskunnan pyrkimys tietää ja valaista maailma. Valistuksen halu on vapauttaa inhimillinen subjekti vieraiden mahtien, taikauskon, magian, henkiolentojen maailmasta, paljastaa salat, valaista maailma. Valistuksen projekti on järjestellä varustetun ihmisen nostaminen luonnon hallitsijaksi.

Valistuksen peruskuvio on subjekti-objekti -suhde, jossa luonto objektina on inhimillisen subjektin kohteena, toisaalta puhtaan tiedon, toisaalta tekniikan. Tiede on valistuksen projektin kotikenttä.

Valistukseen kuuluu usko edistykseen historiassa, ajattelutapa, jonka mukaan on olemassa primitiivisiä kulttuureja, ja joi-tain yleispäteviä kriteerejä, joiden perusteella oma kulttuurimme on kehittyneempi kuin ne.

Valistukseen ja moderniin kuuluu usko rationaalisuuteen, paljastavaan järkeen. Siihen kuuluu jokaisen tabun murskaaminen, jokaisen myytin purkaminen, jokaisen salaisuuden kertominen, kaiken keinotekoisen riisuminen — ikuinen paljastamisen liike.

Vapaus on valistukselle tärkeä käsite. Valistus haluaa vapauttaa taikauskosta, irrottaa järjen kahleet. Valistus haluaa vapauttaa yksilön yhteisön kahleista.

Myös raja on valistukselle tärkeä käsite. Valistukseen kuuluu jatkuva rajojen koeteleminen, jatkuva rajojen rikkominen. *Valistus ei siedä rajoja.*

1900-luvun modernismi ja sitä seuraavat koettelevat taidemuodot toimivat valistuksen projektin hengessä. Ne kysyvät taiteen rajoja. Moderni taidehistoria koostuu yhä tiheämmin välein esitetystä sarjasta kysymyksiä: Onko tämäkin vielä taidetta?

Rajojen koettelu on epäilemättä moderni hyve. Jumalan teatteriakaan ei kukaan ajatteleva ihminen voi syvällä sisimmäs-sään tuomita. Loppujen lopuksi se on tehnyt juuri niinkuin pitääkin tehdä. Se on toteuttanut rohkeasti modernin moraalia, joka on jotain kunnioitettavampaa ja syvällisempää kuin hameiden likaantuminen. Moderni moraali on: jokainen raja on rikottava, jokainen tabu on murskattava, jokainen määritelmä riisuttava.

Olemme tottuneet siihen, että jokainen rajanylitys on juhla. Modernin ideaaliin on aina kuulunut valtiollisten rajojen vihaaminen yhtä paljon kuin yksilölle asetettujen rajoitusten kammoaminen. Kielelliset rajat on koettu epämiellyttävinä — on yritetty kehittää esperanto. Äärimmäinen moderni haave on kehittää yksiselitteinen yleispätevä kieli, logiikka, jonka idea on häivyttää luonnollisten kielten eroihin perustuvat epämääräisyydet ja kirkastaa kielenkäyttö.

Moderni sankari ylittää rajat, hän mat-

kustaa. Modernissa sankarikertomuksessa pyritään rajalle: siinä matkustetaan Jäämeren rannalle, pohjoisnavalle, erämaahan, viidakkoon, suurelle merelle, vuorenhuipulle, rajatilaan.

Moderni yksilö koettelee jatkuvasti rajojaan.

Rajoille meno ja rajojen ylittäminen liittyy elimellisesti moderniin. Entä sitten jälkimoderni, postmoderni? Sana tuntuu jollakin lailla implikoivan sen, että rajoille meno olisi kohdannut rajansa.

Rajojen rikkomisen yhä kiihtyvä liike modernissa tuo näkyviin yhä pienemmässä hetkessä ja yhä tiheämmin välein tapahtuvan samanaikaisen liikkeen: sen miten raja rikkoutuu ja aina rikkoutuessaan luo uuden rajan.

Modernin projektin kiihkeään rajojen paljastamiseen ja rajoitusten poistamiseen kätkeytyy jokin syvä ristiriita. Postmoderniin kulttuuriin, sellaisena kuin tässä nyt käytän tätä ilmaisua, näyttää liittyvän tämän tajuaminen.

* * *

Lyotard on julistanut modernin projektin umpikujaan (lähinnä Auschwitziin) päätyneeksi. Moderni projekti ei ole tuonut mukanaan onnea vaan suuria, ei lainkaan ihmiskunnan edistymisestä kertovia onnettomuuksia. Vallitsee postmoderni tila. Postmodernille tilalle lyotardilaisessa mielessä on tyypillistä että siinä ei enää uskota modernin suureen kertomukseen totuudesta ja edistyksestä, ts. tarinaan, jonka mukaan tieto paljastaa maailman ja luo enenevää onnea. Postmoderni on menettänyt uskonsa yksiselitteiseen tietoon: se on tajunnut ettei ole absoluuttista kriteeriä sen enempää todelle kuin oikeallekaan. Ei ole Jumalaa, ei Todellisuutta (isolla T:llä) eikä Tiedettä (isolla T:llä). (Jumala on keksin-

tö, todellisuus tulkinta ja tiede traditio.) Postmoderni aika on lopullisesti ja läpeensä vailla tuonpuoleista kriteeriä, Lyotardin kielenkäytön mukaan se on pakanallinen. Siksi postmoderni löytää filosofiset ymmärtäjänsä antiikin sofisteista.

Aivan samanlaista käsitystä kuin Lyotard tässä suhteessa edustaa amerikkalainen Richard Rorty, joka samalla lailla korostaa totuuden ja oikeuden relatiivisuutta ja muutoksen satunnaisuutta. Myös hänelle nykyaika on läpeensä sekularisoitunut, vailla rajallisen ihmisen ulkopuolisia päämääriä ja tarkoituksia. Sekä Lyotardille että Rortylle on tyypillistä todeta, että arviointikriteerejä ei ole olemassa; silti molemmat katsovat, että arvioimisen, niin totuuden kuin oikeankin suhteen tulee jatkua — ilman kriteerejä.

Sekä Lyotardin että Rortyn ajattelun taustalla ovat tietyt länsimaisen tieteen ja filosofian viimeaikaiset käänteet, niistä tärkeimpinä ns. ”lingvistic turn” filosofiassa ja atomifysiikan historia.

Valistuksen projekti on se, että subjekti paljastaa objektin. Paljastamisen kuluessa on kuitenkin käynyt niin, että sekä subjekti jonka pitäisi paljastaa että objekti, jonka pitäisi olla paljastettavana ovat alkaneet menettää rajojaan — tai niiden välinen raja on alkanut häilyä, niitä on vaikea tunnistaa, raja niiden välillä on käynyt kyseenalaiseksi.

* * *

Tiede, jonka tarkoitus on vapauttaa meidät taikauskosta on paradigmaesimerkki subjekti—objekti -suhteesta modernissa mielessä: Tieteessä on aina tähän asti ollut selvää, että subjekti ovat ihmiset, ainoa rationaalisen kyvyn omaava laji ja objekti on luonto, olkoon tieteen pyrkimys sitten puhtaan kontemproiva tai teknologinen.

Subjekti on henki, objekti on materia.

Tieteen on jo kauan huomattu jossakin vaiheessa helposti kääntävän subjekti—objekti -suhteet nurinpäin: myös ihmiset itse joutuvat tieteen kohteeksi, ja subjektin sijasta he pian ovat objekteja, jota tieteen kehittämä toinen luonto hallitsee. Tieteen subjekti—objekti -kuvio on kuitenkin saapunut nykytieteessä rajoilleen toisellakin, fundamentaalisemmalla tavalla, joka asettaa subjektin ja objektin välisen rajan kyseenalaiseksi.

Subjekti tuntuu valuvan sisään objektiin. Aine, tuo kaiken valistusajattelun mukaan tietoisuudesta puhdas kohde, joka asettaa tehtäväksi paljastaa itsensä, onkin paljastamisprosessin kuluessa joutunut perääntymään itsenäisestä luonteestaan askel askeleelta. Aine katoaa katoamistaan, eikä näytä enää olevan riippumaton tarkastelijastaan.

Näin ainetta tutkivan perustieteen, fysiikan, kehityskaarta kuvaa Capra:

”Klassisen fysiikan mekanistinen maailmankuva perustui huomioon kiinteiden kappaleiden liikkumisesta tyhjässä tilassa. Tämä huomio pätee yhä sillä alueella, jota on sanottu ”keskikokoisten ulottuvuuksien vyöhykkeeksi”, eli toisin sanoen jokapäiväisten kokemustemme alueella, missä klassinen fysiikka edelleen on käyttökelpoinen teoria. Koska nuo kaksi käsitettä — tyhjä tila ja kiinteät aineelliset kappaleet — ovat niin syvästi juurtuneet ajattelutapaamme, on meidän tavattoman vaikea kuvitella sellaista fysikaalista todellisuutta, mihin niitä ei enää voida soveltaa. Kuitenkin moderni fysiikka pakottaa meidät tekemään juuri niin silloin kun ohitamme keskivertoulottuvaisuudet. ”Tyhjä tila” on menettänyt merkityksensä astrofysiikan ja kosmologian eli maailmankaikkeutta yleensä tutkivien tieteiden piirissä, ja kiinteiden kappaleiden käsitteen murskasi atomifysiikka, tuo loputtoman pientä tutkiva tiede.

Vuosisadan vaihteessa havaittiin monia ilmiöitä, jotka liittyivät atomien rakenteeseen ja joita ei voitu selittää klassisen fysiikan termein. (—)

Atomifysiikan lakeja ei ollut helppo tunnistaa. Ne löysi 1920-luvulla kansainvälinen fyysikkoryhmä, johon kuuluivat Niels Bohr Tans-

kasta, Louis de Broglie Ranskasta, Erwin Schrödinger ja Wolfgang Pauli Itävallasta, Werner Heisenberg Saksasta ja Paul Dirac Englannista. Nämä miehet yhdistivät voimansa yli kaikkien kansallisten rajojen ja saivat aikaan yhden modernin tieteen jännittävimmistä ajanjaksoista, joka vei ihmisen ensi kerran kosketuksiin atominsisäisen maailman oudon ja odottamattoman todellisuuden kanssa. Joka kerran kun fyysikot esittivät luonnolle kysymyksen atomikokeen muodossa, luonto vastasi paradoksilla, ja mitä kiihkeämmin nämä miehet yrittivät selvittää tilannetta, sitä terävämmiksi muuttuivat paradoksit. Tiedemiehet tarvitsivat paljon aikaa voidakseen hyväksyä sen tosiseikan, että nämä paradoksit kuuluvat atomifysiikan rakenteeseen, ja käsittääkseen, että paradokseja syntyy aina kun atomin tapahtumia yritetään kuvailla fysiikan perinteisin termein. (—)

Kvanttiteorian käsitteitä ei ollut helppo hyväksyä vielä sittenkään kun niiden matemaattinen muotoilu oli saatu päätökseen. Niiden vaikutus fyysikoiden mielikuvitukseen oli todella järkyttävä. Rutherfordin kokeet olivat osoittaneet, että atomit eivät sinkaan olleet kovia ja särkymättömiä, vaan ne koostuivat suurista tiloista, joissa äärimmäisen pienet hiukkaset — elektronit — liukuivat ytimen ympärillä sähköisten voimien siihen sitomina. Nyt kvanttiteoria osoitti, etteivät edes nämä hiukkaset olleet klassisen fysiikan kiinteitä kappaleita. Atominosien aineyksiköt ovat hyvin abstrakteja, ja niillä on kaksi aspektia. Riippuen siitä, kuinka niitä tarkastelemme, ne esiintyvät toisinaan hiukkasina ja toisinaan taas aaltolina; tätä kaksitahoisuutta ilmentää myös valo, joka sekin on esiintynyt joko sähkömagneettisina aaltolina taikka hiukkasina. (—)

Hiukkaskuvan ja aaltokuvan välinen näennäinen ristiriita ratkesi täysin odottamattomalla tavalla, joka järkytti mekaanisen maailmankuvan varsinaista perustaa — sitä kuvitelmaa, että aine on todellista. *Atomin sisäisellä tasolla ainetta ei täysin varmasti ole olemassa määräpaikoissa*, vaan aine osoittaa pikemminkin ”pyrkivän olemaan olemassa”. Tällä tasolla tapahtumat eivät täysin varmasti tapahdu määräaikana ja määrätavalla, vaan ne pikemminkin osoittavat ”pyrkivänsä tapahtumaan”. Muodollisesti kvanttiteoria ilmaisee nämä pyrkimykset todennäköisyyksinä ja liittää ne matemaattisiin joukkoihin aaltojen muodossa. Tällä tavoin hiukkaset voivat samalla kertaa olla aaltoja. Ne eivät ole ”oikeita” kolmiulotteisia aaltoja kuten ääni- tai vesiaallot. Ne ovat ”todennäköisyysaaltoja”, abstrakteja matemaattisia joukkoja, joilla on kaikki ne aaltojen tyyppilliset ominaisuudet, jotka liittyvät mahdollisuuteen tavata hiukkasia määräpaikoissa ja

määräaikoina. Atomifysiikan kaikki lait ilmaistaan näillä todennäköisyysstermeillä. Me emme voi koskaan täysin varmasti ennustaa jotakin tapahtumaa atomitasolla. Me voimme vain sanoa, kuinka todennäköinen se on.

Kvanttiteoria on siis murskannut kaikki klassiset kuvitelmat kiinteistä kappaleista ja tiukan deterministisistä luonnonlaeista. Atomien sisäisellä tasolla klassisen fysiikan kiinteät aineelliset kappaleet hajoavat aaltomaisiksi mahdollisuuksien kuvioiksi, eivätkä nämä kuviot viime kädessä edusta asioiden todennäköisyyttä, vaan pikemminkin sisäisten yhteyksien todennäköisyyttä. Havaintoprosessin huolellinen analysointi atomifysiikan piirissä on osoittanut, että atomin osahiukkasilla ei ole merkitystä erillisinä yksikköinä, vaan ne ovat ymmärrettävissä ainoastaan kokeen valmistelun ja sitä seuraavien mittausten välisinä yhteyksinä. Näin kvanttiteoria siis paljastaa maailmankaikkeuden perusuyksyyden. Se osoittaa, että me emme voi hajottaa maailmaa itsenäisesti olemassa oleviin pienempiin mahdollisiin yksiköihin. Kun me tunkeudumme aineeseen, ei luonto näytä meille erillisiä ”perusrakennuspalikoita”, vaan se näyttäytyy pikemminkin kokonaisuuden eri osien välisten komplisoitujen suhteiden verkkona. Havaintojen tekijä liittyy näihin paljastuksiin aina olennaisella tavalla. Inhimillinen tarkkailija on havaintoprosessin ketjun viimeinen lenkki, ja minkä tahansa atomikohteen ominaisuudet ovat ymmärrettävissä ainoastaan kohteen ja havaintojen tekijän välisen vuorovaikutuksen ehdoilla. Tämä merkitsee sitä, että objektiivisen luonnonkuvauksen klassinen ihanne ei enää päde. Descartesin suorittamaa jakoa minän ja maailman, havaintojen tekijän ja havaintojen kohteen, välillä ei voida tehdä silloin kun on kysymys atomeista. Atomifysiikan alalla emme voi koskaan puhua luonnosta puhumatta samalla itsestämme. (— —)

Aineen luonteen ymmärtämiseksi on tiedettävä, mistä aine viime kädessä koostuu, ja tällöin on tutkittava atomiytimiä, joihin melkein kaikki aine sisältyy. 1930-luvulla, kvanttiteorian paljastettua atomimaailman, fyysikkojen tärkeimmäksi tehtäväksi tulikin ydinten rakenteen, niiden osasten ja nuo osaset niin lujasti yhteen liittävien voimien ymmärtäminen. (— —)

Ihmisen tunkeutumisessa tähän mikroskooppista pienempään maailmaan saavutettiin merkittävä vaihe 1930-luvun alussa, jolloin tiedemiehet uskoivat lopultakin löytäneensä aineen ”perusrakennuspalikat”. Tiedettiin, että kaikki aine koostui atomeista ja että kaikki atomit koostuivat protoneista, neutroneista ja elektroneista. Näitä ns. ”alkeishiukkasia” pidettiin aineen perimmäisinä ja rikkoutumattomina yksikköinä, atomeina Demokritoksen tarkoitta-

massa mielessä. Kvanttiteoria — kuten on jo mainittu — tosin viittaa siihen, että emme pysty hajottamaan maailmaa toisistaan riippumatta olemassa oleviin pienimpiin yksiköihin, mutta tätä ei tuohon aikaan yleisesti ymmärretty. Klassinen ajattelutapa oli edelleen siinä määrin vallalla, että useimmat fyysikot pyrkivät käsittämään aineen noista ”perusrakennuspalikoista” lähtien, ja yhä vielä tämän ajattelun suuntaus on varsin vahva.

Kaksi muuta modernin fysiikan kehitysvaihetta on kuitenkin osoittanut, että mielikuva alkeishiukkasista aineen perusyksikkönä on hylättävä. Toinen näistä kehitysvaiheista oli kokeellinen ja toinen teoreettinen, ja molemmat saivat alkunsa kolmikymmenluvulla. Kokeellisella puolella löydettiin uusia hiukkasia fyysikoiden parantaessa koemenetelmiään ja kehittäessä uusia nerokkaita laitteita hiukkasten jäljittämiseksi. Näin hiukkasten lukumäärä lisääntyi kolmesta kuuteen vuoteen 1935 mennessä, sitten kahdeksantoista vuoteen 1955 mennessä, ja nykyisin tunnemme yli 200 ”alkeishiukasta”. (— —) Kun vuosien mittaan on löydetty yhä uusia hiukkasia, on käynyt ilmeiseksi, ettei niitä kaikkia voida nimittää ”alkeishiukkasiksi”, ja nykyisin fyysikoiden keskuudessa onkin yleistynyt se kanta, ettei mikään niistä ansaitse tätä nimitystä.

Tätä kantaa vahvistaa se teorioiden kehitys, joka on tapahtunut samaan aikaan kun yhä uusia hiukkasia on löydetty. Pian kvanttiteorian muotoilemisen jälkeen kävi ilmi, että ydinilmioiden täydellinen teoria ei ollut pelkkä kvanttiteoria, vaan siihen täytyi sisältyä myös suhteellisuusteoria. Näin siksi, että ytimen kokoiseen tilaan kahlitut hiukkaset liikkuvat usein niin nopeasti, että niiden nopeus lähentelee valon nopeutta. Tämä seikka on ratkaisevan tärkeä kuvattaessa niiden käyttäytymistä, koska aina kuvattaessa sellaisia luonnonilmiöitä, joihin liittyy valon nopeutta lähenteleviä nopeuksia, on otettava huomioon suhteellisuusteoria. Sen on siis oltava ”relativistinen” kuvaus, kuten me sanomme.

Suhteellisuusteoria on syvästi vaikuttanut meidän käsityksemme aineesta pakottamalla meidät muuttamaan olennaisesti käsitystämme hiukkasista. Klassisessa fysiikassa esineen massa on aina samastettu häviämättömään materiaan, johonkin ”aineeseen”, mistä kaikki koostui. Suhteellisuusteoria osoitti, että massalla ei ole mitään tekemistä minkään aineen kanssa, vaan se on muuan energian muoto. Energia on kuitenkin dynaaminen kvantiteetti, joka liittyy aktiivisuuteen tai prosessiin. Se toiseikka, että hiukkasen massa vastaa tiettyä energiamäärää, merkitsee sitä, että hiukasta ei enää voida pitää staattisena objektina, vaan se on käsitettävä dynaamiseksi kaavaksi, prosessiksi, joka käsittää hiukkasen massana ilmene-

vän energian. (— —)

Ennen relativistista hiukkasfysiikkaa oli aina otaksuttu, että aineen rakenneosat olivat joko särkymättömiä ja muuttumattomia alkeisyksiköitä tai osista koostuvia objekteja, jotka voitaisiin jakaa osasiinsa; perustava kysymys oli se, voisiko ainetta jakaa yhä uudelleen aina pienempiin osasiin ja voitaisiinko tällä tavoin vihdoin päästä pienimpiin mahdollisiin yksiköihin. Diracin muotoilemien relativististen yhtälöiden jälkeen koko kysymys aineen jakamisesta joutui uuteen valoon. Kun kaksi hiukkasta törmää suurella voimalla toisiinsa, ne hajoavat tavallisesti kappaleiksi, mutta nämä kappaleet eivät ole sen pienempiä kuin alkuperäiset hiukkasetkaan. Ne ovat samanlaisia hiukkasia, ja ne muodostuvat siitä liike-energiasta ("kineettisestä energiasta"), joka liittyy törmäysprosessiin. Koko ongelma aineen jakamisesta on näin ratkennut odottamattomalla tavalla. Ainoa tapa atomin osahiukkasten jakamiseksi on saattaa ne iskeytymään yhteen törmäysprosessissa, johon liittyy erittäin paljon energiaa. Tällä tavoin voimme jakaa ainetta yhä uudelleen, mutta emme koskaan saa sitä pienemmiksi palasiksi, koska vain luomme hiukkasia prosessiin liittyvästä energiasta. Atomin osahiukkaset ovat siis sekä särkyviä että särkymättömiä samalla kertaa. (— —)

Suurella teholla tapahtuvat atominosahiukkasten törmäykset ovat tärkein menetelmä, jota fyysikot käyttävät tutkiakseen näiden hiukkasten ominaisuuksia, ja siksi hiukkasfysiikkaa sanotaankin myös "suurtehofysiikaksi". Törmäyskokeisiin tarvittava kineettinen energia saadaan aikaan hiukkaskiihdyttimien avulla. Ne ovat suunnattoman suuria kehänmuotoisia koneita, joiden ympärystymitta on useita kilometrejä ja joissa protonit kiihdytetään lähes valon nopeuteen ja pannaan sitten törmäämään toisiin protoneihin ja neutroneihin. On merkille pantavaa, että äärettömän pienen maailman tutkimiseen tarvitaan näin isoja koneita. Ne ovat meidän aikamme supermikroskooppeja.

Useimmat näissä törmäyksissä aikaansaaduista hiukkasista ovat olemassa vain äärimmäisen lyhyen aikaa — paljon vähemmän kuin sekunnin miljoonasosan — minkä jälkeen ne jälleen hajoavat protoneiksi, neutroneiksi ja elektroneiksi. Huolimatta siitä, että näiden hiukkasten elin aika on näin tavattoman lyhyt, niitä ei ainoastaan voida havaita ja niiden ominaisuuksia mitata, vaan ne voidaan myös saada jättämään jälkiä, jotka pystytään valokuvaamaan! Nämä hiukkasjäljet saadaan esiin ns. kuplakammioissa hieman samaan tapaan kuin suihkukone jättää jäljen taivaalle. Itse hiukkaset ovat monin verroin pienempiä kuin jäljen muodostavat kuplat, mutta jäljen

paksuuden ja kaarevuuden perusteella fyysikot pystyvät tunnistamaan sen aiheuttaneen hiukkasen. (— —)

Viime vuosikymmenien suurtehokokeet ovat mitä selvimmin osoittaneet meille hiukasmaailman dynaamisen ja alati muuttuvan luonteen. Näissä kokeissa aine on osoittautunut täysin muuttuvaiseksi. Kaikki hiukkaset ovat muunnettavissa toisiksi hiukkasiksi, hiukasia voidaan luoda energiasta, ja ne voidaan hävittää energiaksi. Tässä maailmassa sellaiset perinteiset käsitteet kuin "alkeishiukkanen", "materiaalinen substanssi" tai "erillinen esine" ovat menettäneet merkityksensä; koko maailmankaikkeus osoittautuu toisistaan erottamattomien energiakuvioiden dynaamiseksi verkoksi. (— —)

Maailmankaikkeus koetaankin modernin fysiikan piirissä dynaamisena ja jakamattomana kokonaisuutena, johon aina olennaisesti kuuluu myös havaintojen tekijä.¹

* * *

Samaa tahtia fysiikan kanssa on seurannut vähitellen tieteenfilosofia, joka on alkanut analysoida tieteen edistystä enemmän käsittejärjestelmien muuttumisena kuin uusien aineesta tehtyjen havaintojen historiana.

Yhtä aikaa kun subjekti tunkeutuu objektiin on aine alkanut vallata hengen alueita. Inhimillinen tietoisuus ei enää ole ainoa olio, jolla on rationaalisia kykyjä, on myös keinoitekoista älykkyyttä, tekoälyä.

Miten käy valistuksen projektin, jossa subjekti valloittaa objektia kun sekä subjekti että objekti kadottavat itsenäisyytensä? kysyy Lyotard ja pääsee näin modernin rajalle.

Lyotardin ristiriitaisuus piilee kuitenkin siinä, että vaikka hän toteaa modernin projektin päättyneeksi, hän itse tavallaan toimii edelleen sen mukaisesti. Tietyllä abstraktiotasolla voi tietenkin todeta, että näin käy välttämättä: kun jokin asetetaan kyseenalaiseksi, viedään rajoilleen, toimitaan

¹ Capra, Fritjof, *Fysiikka ja Tao*, s. 68—88. Helsinki 1983.

Japanin kielen sana MA on sekä tilan että ajan käsite. Sana MA ei kuvaa länsimaista käsitystä ajasta ja tilasta kahtena sarjallisena järjestelmänä, vaan mittaa sekä aikaa että tilaa intervaleina.

aina valistuksen projektin hengessä vaikka kohteena sitten olisikin tuo projekti itse. Lyotard kuitenkin toteuttaa modernia projektia myös konkreettisemmalla tasolla: sekä hänen taidefilosofiansa että hänen moraalifilosofiansa rakentuvat rajoille menemisen tai täsmällisemmin sanottuna rajojen rikkomisen periaatteelle.

Nykytaiteen kommentoissaan Lyotard on nimenomaisesti ilmoittanut ettei ole kiinnostunut siitä taiteesta mikä nykyisin kulkee postmodernin nimellä: siitä mikä koristelee ja siteeraa ja leikittelee vapaasti tyyleillä. Sen sijaan hän näkee parhaan osan nykytaiteesta olevan sen, joka jatkaa modernin taiteen avant-garde -linjaa kysymällä aina uudestaan: ”onko tämäkin vielä taidetta?” ja asettamalla äärirajallaan heideggerilaisen kysymyksen puhtaasta tapahtumisesta.

Moraalifilosofiassaan Lyotard kehittää käsitteen Riita, joka kuvaa tilannetta missä tapahtunutta epäoikeudenmukaisuutta ei kyetä ilmaisemaan käytettävissä olevalla kielellä. Kyseessä on eräänlainen mykkytyteen tuomittu rakenteellinen sorto, sellainen, joka kohtaa työläistä kapitalismissa, naista miehen yhteiskunnassa tai siirtomaavallan alaista nk. primitiivistä kulttuuria. Moraali- ja kielifilosofisesti Lyotard kehittää tässä jälleen rajatilan; joudutaan ilmaisemattomissa olevan ja ilmaistavissa olevan rajoille. Lyotardin moraaliiksi moraalisia kriteerejä vailla olevassa maailmassa nousee modernin hyve, imperatiivi rikkoa rajoja. Lyotard nimittäin asettaa ainoaksi moraaliseksi tavoitteeksi nykytilanteessa paljastaa riitoja ja muodostaa ne riitajuiksi, ts. pyrkimykseen antaa sanallinen muoto mykille epäoikeudenmukaisuuksille.

Tässä Lyotard astuu rajalle, jossa sanoilla ilmaistavuus ja muu kokemus, Lyotardilla siis eräänlainen moraalinen kokemus,

erotetaan toisistaan. Sanoilla tai käsitteillä ilmaistavan raja on kuuluisa raja, se on puhtaan kokemuksen raja, jonka olemassaolo voidaan asettaa kokonaan kyseenalaiseksi tai jota voidaan pitää kaikkein merkittävämpänä rajana, jonka tuolla puolen vasta aukeaa todellisuus. Lyotard liikkuu tällä rajalla melko kevyesti. Hänelle raja ei näytä olevan periaatteellinen vaan helpostikin muuttuva.

Sen sijaan monet muut pitävät tätä rajaa, jota useimmiten pidetään käsitteellisen ajattelun ja mystiikan rajana, hyvin kunnioitusta herättävänä alueena. Nykyfilosofoista esim. Jacques Derrida, joka koluttelee filosofian ja kirjallisuuden tai filosofian ja runouden välisiä rajoja, ja jota niin usein kuulee syyttävän irratiionaalisuudesta, on todennut, että hän ei ole filosofiassaan koskaan uskaltautunut lähellekään sanottavissa olevan ja ei-sanottavissa olevan välistä rajaa. Derrida — kuten Hegelkin — on kiinnostunut ennenkaikkea sanoin sanottavasta, sanoista, käsitteistä ja — haluaisin väittää — käsitteiden välisten *rajojen* produsoivasta aspektista.

Jokainen määritelmä on negaatio, ovat monet filosofit, muiden muassa Spinoza ja Hegel, todenneet. Emme voi määritellä luomatta rajaa. Jokainen määre on rajoitus, joka sulkee pois muita.

Miten voisimme määritellä sen, jolla ei ole rajaa? Voisiko jokin olla niin yksin, että sitä ei rajoita mikään? Jotta oliota ei rajoitaisi mikään sen olisi oltava täysin määreetön, ominaisuudetön, koska jokainen määre vetää heti rajan sen ja jonkun muun välille, ja postuloi samalla *toisen*, jolla ei ole samaa määrettä. Se joka on rajaton on siis ei-mikään, ts. rajaton ei ole mitään, kaikella jollakin on raja.

Jos halutaan kysyä miten esimerkiksi Lyotardin edustamasta modernista projektista voisi päästä, miten modernin negatiivi-

suuden voisi jotenkin tematisoida uudelleen postmoderniksi positiivisuudeksi, voisi postmodernin käsitteeseen liittää modernin ikuisesti kiihtyvän rajojen ylittämisen ja rikkomisen tilalle uuden tietoisuuden rajojen produsoivasta aspektista. Kyseessä on pelkkä tietoisuuden hyppy — saman rajanvedon kääntöpuoli: modernin kieltämisen tilalle astuva postmoderni tietoisesti luova positiivinen dialektiikka.

* * *

Moderni ja valistus haluavat murskata jokaisen tabun, purkaa jokaisen myytin, kertoa jokaisen salaisuuden, riisua ja paljastaa kaiken keinotekoisien. Postmoderni on ehkä riisumisen sijasta alkanut pukea. Haluaisin itse kutsua postmoderniksi uutta tietoisuutta siitä, että paljastumalla ei löydy alastonta pohjapintaa, uutta tietoisuutta kulttuurin positiivisesta keinotekoisuudesta, tietoista liikkumista inhimillisten merkkien maailmassa. Modernin hengästynyt rajoille juokseminen, sen mahtipontinen ja päähänpintymänomainen pakko rikkoa rajat yhä uudelleen ja uudelleen ynnä tähän liittyvä turha toivo siitä, että seurauksena olisi jonkin vapaus, jokin alkupe räinen, tämä moderni paljastamisen pakko liike kyllästyttää postmodernissa tilassa. Sitä että eilispäivän kapinallisista tulee nyky päivän hallitsijoita ei enää jaksa kauhistella. Kyseessä on itsestään selvä asia: jokainen rajojen rikkominen luo uuden rajan, jokainen tyylin kieltäminen luo uuden tyylin.

Modernismi iskulauseellaan ”vähemmän on enemmän” kuvitteli lopettavansa tyylin, riisuvansa koristeet ja edustavansa vain asiallista. Mutta modernismi loi tietenkin tyylin, tunnetut distinktiiviset säännöt, eikä modernistista teosta nykyään voi

olla erottamatta muita tyyliisuuntia edustavista.

Joku moderni todella individualistinen henkilö, joka ei halua itseään rajoitettavan millään keinotekoisilla säännöillä, joka haluaa paljastaa itseään rajoittavat rituaalit ja päästä niistä eroon, irrottautua yhteiskunnan ja kulttuurin konrollista ja muiden ihmisten asettamista rajoituksista voi yrittää eri strategioita. Hän voi ensin riisua itsensä, tai ainakin vaatettua minimaalisesti tarpeen mukaan ja pyrkiä niin irti pukeutumisen kulttuuriviestinnästä. Hän voi yrittää syödä puhdasta merkityksistä riisuttua ravintoa ja hän voi pyrkiä elämään mahdollisimman erillään ja riippumattomana muista. Supermoderni elämänasenne äärimmilleen vietyä, ideaali, joka elää mielen sopukoissa ja näkyy silloin tällöin todellisinakin mutta yleensä vain ilmiselvän kaksinaismoralistisina elämäntapayrityksinä. Kulttuurinturhuuden voi yrittää riisua pois, paljastaa luonnollisten tarpeiden yli menevän hämäyksen, mutta miten käy, paljastuuko alta oikea minä, aito yksilö, vapaasti liikkuva ydinenergia?

Ei, sillä sipulin ydintä ei ole, on vain päällekkäisiä kuorikerroksia. Pinnan alta paljastuu aina toinen pinta: joku tiedostamattomampi kulttuuri, vanhempi koodisto astuu tiedostetun ja kielletyn sijaan. Aina esiin työntyy uusi sääntöjärjestelmä, säänneltämätöntä vapaata alkutilaa ei tavoiteta.

Lisäksi jokainen negatio luo uuden järjestelmän: koristelukiellosta syntyy asketismin kulttuurikoodisto. Rajojen kiellosta syntyvät uudet rajat, ja taas tiedämme mitä saamme tehdä ja mitä ei.

Postmoderniin tilaan liittyy tietoisuus tästä asiantilasta ja sen mukaan uusi aksentti rajalle: raja tai sääntö ei ole pelkätään funktioltaan rajoittava negatiivisuus vaan samalla tuottava, luova positiivisuus,

jota voi käyttää tietoisesti. Postmoderni lopettaa ikuisen riisumisen liikkeen ja pukee tietoisesti keinotekoiseen.

Postmoderni käsittää sen angstisen risti-riitaisuuden mikä sisältyy moderniin rakkaussuhteeseen. Modernin rakkaussuhteen diktaatti on: ”Rakas, olet minulle rakkain kun et rajoita minua”, josta seuraa loogisesti: ”Olet minulle rakkain kun sinulla ei ole kosketuspintaa kanssani, kun pysyt mahdollisimman kaukana, kun et ole olemassa.” Modernin rakkaussuhteen itsensä tappava kierre, joka perustuu rajojen negatiiviselle luonteelle.

* * *

Mistä on peräisin modernin pyrkimys rajoittamattoman, vapaan yksilön etsimiseen? Valistustraditio on historiallisesti kietoutunut yhteen modernin luonnontieteen tradition kanssa ja sitoutunut siihen liittyvään vapauskäsitykseen ja nominalistiseen traditioon.

Newtonilaiseen maailmankuvaan liittyy käsitys, jonka mukaan kappaleet ovat vapaassa liikkeessä jollei niitä rajoiteta. Tämä on uusi ja täysin erilainen näkemys kuin aikaisempi aristotelinen oppi, jonka mukaan kappaleet tarvitsevat liikkeelle lähteäkseen liikkeelle panevan syyn. Thomas Hobbes siirsi vapaan liikkeen analogisesti ihmisiä käsitteleviin oppeihin kuvamalla Leviathan-kirjansa alussa miten samalla lailla kuin vapaassa tilassa oleva kappale jatkaa liikkettään jollei sitä estetä myös vapaa mies (ts. ihminen) on se, jonka liikettä ei rajoiteta. Suurimmassa osassa länsimaista yhteiskuntateoriaa vapaasti liikkuvaa yksilöä on pidetty teoreettisena alkuoluna, johon on liitetty selittämätön alkuenergia. Aktiivisen itsestään liikkuvan alkuolun fiktiota ei yleensä ole asetettu kyseenalaiseksi, sen sijaan sen salaperäi-

nen aktiivinen ydin on pyritty paljastamaan.

Liberalistisen ja nominalistisen länsimaisen yhteiskuntateorian peruskäsitteitä ovat olleet vapaus ja sen rajoittaminen. Ehkä vain saksalainen idealismi on käyttänyt vapaus-käsitettä eri merkityksessä. Voi sanoa että vapaan liikkeen metaforalle rakentuva vapaus-käsitys vallitsee kulttuurissamme ja elämäntavassamme. Yksi modernin kulttuurin perusmetaforista on vapaa synnynnäisellä energialla varustettu yksilö, joka jollain yksiselitteisellä tavalla kykenee sanomaan ”minä tahdon”.

Metaforan yksilö on kuin atomiydin. Kuten atomiytimen senkin on otaksuttu olevan rajallinen, kuten atomiytimen senkin on nähty hämärtyvän rajoiltaan. On esitetty psykologisia ja sosiologisia oppeja, on olemassa kokonainen persoonallisuuden muodostumista tutkivien tieteiden moderni historia, joka on yhä uudelleen menettänyt käsistään ”minä tahdon” -ytimen kykenemättä paljastamaan subjektin alkuperäisen ykseyden perusainetta.

Mitä jääkään jäljelle, mikä jää yksilön puhtaaksi tahdoksi, jos riisutaan pois kaikki ”ulkoiset vaikutteet”: sosiaaliset pakot ja säännöt, vanhempien vaikutus, kasvat-
tus, koulun sääntelysteemin aiheuttamat kahleet, ympäristön paineet jne. Tällaisen reduktion tuloksena meille pitäisi jäädä käteen ”minä tahdon” -entiteetti. Helposti huomaa, että empiirisesti ottaen entiteetti on yhtä tyhjä kuin atomiteorian hiukkaset. Teoreettisena fiktiona, transendentiaalisena oletuksena, jollaisena se tietenkin olennaisesti onkin käsitetty, yksilötahto voidaan tietenkin olettaa, mutta sen kohtalo on sama kuin atomiteorian ydinten: tietoisuus sen luonteesta ei objektiivisesti olemassa-olevana vaan olennaisesti subjektin ja objektin interaktiosta syntyvänä tuo sen todellisuutta uskottelevana metaforana ja fik-

tiona rajalleen ja sysää ajatusta uusiin muotoihin.

Jos ihmisyksilön energia ei olekaan sisäsyntyistä, ytimeä lähtevää vaan *suhteista*, rajoja, kosketuspintoja luovasta interaktiosta syntyvää, päästään temaattisesti positiiviseen dialektiikkaan, rajojen luovaan aspektiin.

* * *

Kuka postmodernissa tilassa enää pitää ihmisen fyysisiä rajoja merkitsevinä. Olemme jo kauan olleet ihomme ulkopuolella. Äänemme kulkeutuu luonnollisten etäisyyksien yli, kaikki jäsenemme ja aistimme ovat kauan sitten saaneet keinotekoisia jatkeita. Ruumiimme muoto ei enää ole määrätty syntymässä; voimme viime kädessä rakentaa ulkoisen muotomme pienimpää lihasta myöten ja teemme sitä yhä tietoisemmin. Kiihkeys paljastaa alkuperäinen luonnollinen yksilö vähenee ja yksilö käsitetään yhä enemmän luomukseksi.

Samalla voi ajatella käsityksen rajoista muuttuvan. Ei tarvitse ahdistuneesti paeta rajoja, rikkoa rajoja. Vapauden voi käsitellä rajattoman tilan lisäksi rajojen tietoiseksi luomiseksi.

Vapaus tietoisuuden tilana tai itsehallintana, vapaus, jossa rajat tai sääntöjärjestel-

mä itse tehtyinä ovat positiivisia, ei ole tietenkään uusi ajatus filosofian historiassa. Itämaisista filosofioista se on tuttu; kaikki ZEN-aidot edustavat vapautta, joka saavutetaan hallitsemalla tietyt säännöt, liikumalla tietyissä rajoissa tietoisena niistä. Hegelin filosofiaan liittyy sama käsitys vapaudesta tietoisuutena rajoista tai subjektin herruutena rajojen suhteen.

Voisi väittää, että postmoderniin kulttuuri-ilmiönä liittyy jotakin samankaltaista — postmoderni ei pyri enää vapauttamaan luonnollista ruumista korsetista vaan tuntee uutta vetoa koristeellisiin epäluonnollisiin aikakausiin. Postmoderni tuntee uutta iloa rajojen luomisesta, se paneutuu kaavojen, muotien ja sääntöjen maailmaan ja nauttii niitten hallinnasta.

Jos moderni halusi paljastaa salaisuudet, rikkoa myytit, kertoa paljaan totuuden, niin postmoderni rakentaa ja purkaa myyttejä, lähettää liikkeelle salaisuuksia ja kuiskaa niitä taas julki, liikkuu sääntöjärjestelmien luomis- ja purkamistyössä iloisesti vailla modernin negatiivisuuden painoa. Siksi yksi tapa analysoida postmodernia kulttuuria on sanoa, että modernin pyrkinessä ikuisesti ja turhaan kohti rajoja, postmoderni on antanut rajalle uuden positiivisen aksentin.